

“ҮРКҮН” ТЕМАСЫ М.ЭЛЕБАЕВДИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДА

Макалада М.Элебаев чыгармасында бир үй бүлөнүн тарыхы менен жалпы кыргыз элинин улуттук-боштондук үчүн күрөшкөн турмушун сүрөттөгөнү берилет.

Кыргыз элинин тарыхындагы “Үркүн” улуттук-боштондук үчүн көтөрүлүштүн болуп өткөнүнө жүз жыл болду. Кечээ эле элибиз мындай кандуу-кайгылуу окуяларды башынан өткөрүп жаткан. Жалпы кыргыз элинин турмушуна кедергисин тийгизген бул тарыхый көтөрүлүш эч убакта элдин эсинен чыкпайт. Эркиндикти жана көчмөн турмушту жакшы көргөн кыргыз калкынын турмушуна падышалык Россиянын бийлиги бир топ оор кырдаалдарды жараткан. Тарыхый маалыматтарга таянсак, кыргыз эли падышалык Россиянын курамына өткөндөн баштап кыргыз жерине орус дыйкандары көчүрүлүп келе баштаган. Аларга айдоо жерлери жана чабыш жерлер кенен бөлүнүп берилген. “1896-жылдан 1916-жылга чейин 237-миллион 310 миң рублдан ашуун каражат жумшалган. 1916-жылдагы Түркстандагы жалпы калктын 6 пайызын түзгөн орус жарандарына айдоо жердин 57 пайызы берилген. Келген дыйкандар кыргыздарды адам катары көрбөй, суунун башын ээлеп алышып, кыргыздарга суу бербей аларды жерлерин таштап кетүүгө аргасыз кылышкан”[2.306]. Кыргыз элин бир четинен орус төбөлдөрү, экинчи четинен кыргыз болуштары кысмакка алып, натыйжада, карапайым элдин турмушу жакырчылыкка жеткен. Мындай маалыматтар бүгүнкү күндө жашыруун эмес. Тарых өзү айдан ачык кылып тастыктап берип жатат. Ушундай эл башына түшкөн улуу тарыхый күндөр кыргыз элинин туңгуч акын-жазуучусу М.Элебаевдин кыргыз адабиятында биринчи жазылган “Узак жол” романында кенен сүрөттөлөт.

“Үркүн” деген сөздүн өзүнө, түпкү маанисине кайрылганда, үркүп качуу. Ошол кыргыз элинин туулган жерин, оокат-жайын таштап үркүп кетүүгө мажбур болушуна туш тарабынан кысмакка алган бийлик себепкер эле. Мындай окуялар жазуучунун “Узак жол” романында таасын чагылдырылган. Чыгарманын башында эле элдин жакырчылыгы тууралуу айтылат. 1915-жылы жалпы дүйнөлүк оор күндөр кыргыз турмушунан четтеп өткөн эмес. Элди жакырчылык жана келте оорусу каптаган. Бир жагынан, Элебаевдин “Узак жолунда” белгиленгендей орус бийлигинин өкүлдөрү-пристав, улуктар, элүү башы, жүз башылар элди мите курттай соруп жакырчылыкка, жыйынтыгы көтөрүлүшкө алып келген жана ошол улуу “Үркүндүн” чыгышына себепкер болгон. Жазуучу Мукай Элебаев “Үркүндү” өз башынан өткөрүп, кыйын күндөрдө эл менен бирге Кытай жергесине чейин качып барган. Бүгүнкү тарых далилдеп берген улуу чындык М.Элебаевдин романында эчак эле көрсөтүлгөн. “Узак жол” сүрөткердин турмушу жөнүндө болгону менен, ошол 1916-жылдан 1918-жылдардагы кыргыз элинин жашоосун сүрөттөп берет. Мукай жокчулуктун айынан иниси экөө апиийим тилип жалданып иштеп жүргөндө кошунасы, өзү өңдүү кедей Байболотту приставдар айдап Ыбыке болуштун үйүнө алып келгендеги окуяга күбө болот. Мисалы, Байболот чындыкты айтып, падышанын адилеттиги жок экенин ачык айтканы үчүн эми солдатка жибериле турган болот. Ал солдатка баргандан баш тартып жатканда аны приставдын алдына, эл арасынан чыккан тентек катары күнөөлөшөт. Байболот

падыша бийлигинин элди ченеми жок эгенин айтат. “Падышам адил дейсиң. Жерибизди оторлоп, бизди сураганына мына быйыл элүү жылдан ашкан экен. Ошондон бери биз эмнени көрбөдүк? Адеп келе сала жер-суубузду тартып алды. Анысына да көндүк. Ордубузду бошотуп, өзүбүз мындай чыга бердик. Көрө турган күн, иче турган суубуздан ажырадык. Биз бир теше жерге жетпей жүрсөк, бай мужуктар түтүнгө 40-50 тешеден жер ээлеп жатты. Жерибизди сугарууга суу да тийбеди. Жадаганда, ак кардуу мөңгүнүн арасын ыраа көрбөй, казыналык деп алып коюп, туяк кат алды. Бирде жарым малыбызды да кеңири откозо албадык. Отунга барсак карагай башы кармап алып, өзүбүздү уруп, аркан-жибибизди тартып алып, протокол кылып, айдап жиберет. Ырамаат налогдон көз ачырбай отуруп, бизди түгөл итке минген томаяк кылды. Ырамаат, чыгым үчүн жалгыз уюбуздан өйдө саттык. Барга бардай, жокко жоктой түшпөдү. Жалгыз уйлуу жардылар да налогду тарттык. Улуктардын ары-бери жүргөн чыгымы да биздин мойнубузда болду. Аны мөөнөтүнөн таппай калсак түрмөгө камады. Ушулар аз келгенсип, акырында келип бизден солдат алам дейт. Бу кайда эми падышанын адилеттиги? Бизге кайсы көрсөтүп койгон сыйына ошентет? Падыша өкмөтүнүн кылганы аз келгенсип, бий, болуш старчындар бир жактан чыгып, ээн жерде камаган карышкыр тобундай кара букараны эки жактап ортого алып, соруп отурса, бу биздин күнүбүз эмне болот? Качанка чыдайбыз. Канткенде күн көрөбүз?” [3; 64]. Мына бул Байболоттун приставка эл ичинен биринчилерден болуп айткан каяшасы. Кашкайган чындыкты, карпайым элдин жашоосун ачык айтып жатат. Чын-чынына келгенде, кыргыз эли туш тарабынан көрсөтүлгөн зордукка чыдай алган жок. Мындай катаал шарттар жалпы кыргыз элинин жашоосунда болгон. Ошондуктан кордук менен зордукка чыдоодон чарчаган жалпы кыргыз эли 1916-жылы октябрь айында көтөрүлүшкө чыгат. Падышанын жана жергиликтүү бийликтин аёосуз кысмагына чыдоого мүмкүн болбой, кыргыз элинин бардык жер-жерлеринде бийликке каршы көтөрүлө баштаган. Мындай бийлик менен карапайым элдин ортосундагы тирешүү падыша бийлигинин кыргыз элинен солдатка эркектерди алуусу ого бетер күчөткөн. Колунда бар адамдар акча төлөп, балдарын жибербей коюшкан. Кедейлер ар бир салыктан жана балдарын солдатка алуудан кутула алышкан эмес. Жалпы журт түп көтөрүлө ар бир аймактарда, айылдарда дүрбөлөң түшүп падыша бийлигине каршы аттана башташкан. Эл бар болгону айры, күрөк, союл, камчы менен кармашка даярданышкан. Эл арасынан чыккан ызы-чуу бат эле кыргыз элинин туш тарабына жетип, ар бир айылдарда кызуу талкуулар, жыйындар өткөрүлгөн.

Макаланы Элебаевдин чыгармачылыгына арнап жаткандан кийин кайрадан чыгармага кайрылсак. Кызыл-Кыяда жолдо иштеп жаткан Мукайдын үй-бүлөсү журтта болуп жаткан козголоңдон улам элге кайра көчүп келип кошулушкан. “Бир күнү Каркырадан Караколду карай өтүп бараткан 15 тей падыша солдаттары ушунда тие кетип, маңдайда атыш болду. Буга мергенчилерин алдыга алып, эркек аттуунун баары кеткен. Күн бешим болчу. Атылган мылтык үндөрү сайдагы айылга жазбай угулуп турат.

Ушунун кечинде,

-Жапа баласы менен окко учту,-деген кабар угулду. Бу жолу кыргызда булкунган катуу күч-калың букара, кедей, батрак, орто чарбалар болуп, көтөрүлүштүн тизгинин баштаган да ушулар эле. Бий-болуш, манаптар өңдөнгөн кыргыздын эл билермандары болсо, ушул окуя башталгандан тартып, бир бет алып кете албай, эки ортодо жалтактап калып, аягында калың букаранын күчүнө көзү

жеткен соң, көпчүлүккө эриксиз баш ийип, элдин кур шарданында гана жүрүп калган эле. Ошондуктан булардын көпчүлүккө кошулуп согушка кириши чын дили менен кириш эмес, анчейин гана калың элге кадырымды сактап калайын деген ой менен, жүзүн саткандык болуп көрүндү.

Элде тынчтык жок. Күндө бир жерге которулуп конобуз. Түн болсо эркек аттуунун баары айбалта, найзаларын кармап бир жакты көздөй тартып беришет” [3; 71]. Романдагы үзүндүдө көрсөтүлгөндөй эле, көтөрүлүшкө чейин эле көп адам каза тапкан. Акырында орус аскерлеринин куралдуу күчүнө туруштук бере албай калган кыргыз эли баш калкалап, аман калыш үчүн алып кетүүгө мүмкүн болгон бир аз оокаттары жана малдарын айдап Кытай тарапты көздөй кача башташкан. Эл илгерисинче ууру, ууруга бөлүнүп, ар журт өз желегин белги кылып кыргыз журтчулугунда тирүүлүктө унутулгус кандуу күндөр башталат. Эл толкуса эч нерсени карабайт тура. Эртеңки тынчтык күндөн кабар жок болгондон кийин көчүп, качып бараткандар жөн кеткен жок. “Ушинтип эл ары-бери толкуп туруп, күндөрдүн биринде четинен бузулуп жарылып көчүп да калды. Көчкөндө бүтүн эл түбүнөн көтөрүлө катуу толкугандай жер бети шыкай толуп, камалышып, айдаган малдай каптап, эгин-мегинин дебей тепсеп, Кытайды карай бет алып, агып бир жөнөп берди дейсин, “кудай” тирүү мендесине бербесин!.. Кээ бирөө жолду катар кетип баратып, ар кай жердеги бирин-серин байлардын зайымкелерине, балчелектерине, үйлөрүнө, эгин, чөптөрүнө чаап барып, от коюп, жалын асманга зуулап, чатырап күйүп, жердин бетин жоо тийгендей кылып сыйпады да кетти” [3; 72]. Ааламат жерлерге өрт койгондо эле боло койгон эмес. Чыныгы кыямат - кайым үркүп көчкөн элдин артынан түшкөн падыша өкмөтүнүн замбирекчен куралдуу солдаттары аткылап кууганда башталган. Кумурскадай жер бетин каптап качкан кыргыз элинин малы талоонго түшкөн. Тарых барактарында жазылган кырылган элдин саны мына сүрөткердин чыгармасында чагылдырылгандай көп эл жолдо эле падышанын огунан шейит кеткен. Элдин үрөйү учуп, бала атадан, эне кыздан ажыраган. Ээсиз мал калган. “Эки күн дегенде Каркыранын башына келип түштүк. Бу жердеги албан казагы алда качан жөнкүлүптүр. Шашканынан ар кайсы журттарда чечилбеген үйлөр, казан-аяктар жатат. Ээсинен адашып калган иттер жүрөт. Деги дүнүйөгө кайрылган жан жок, эл өзөндөй агып, чыгышты карай кете берди.

Эми жолдогу бар жорукту терип кереги эмне, ошондон күн-түн дебей көчүп жүрүп отуруп: Каркыра, Туз, Капкак, Текес, Нарынкол деген жерлерди басып, күндөрдүн биринде Кытай чек арасына келип жеттик. Ушул кезде арттан сүрө түшкөн аскерлер да жакын калган” [3; 73]. Айтып бүткүс трагедиялуу азап мына Кытай чек арасына жеткенде башталган. Арттан падыша замбиреги, астыдан кытай куралчан аскерлери ок атып, кайран качып барган кыргыз эли кыргынга учураган. Үйүр-үйүр жылкыларды, короо-короо койлорду талоонго салып айдап, элди бир макулукту аткандай атышып эки жактан курчоого алган. Акыры калмактар малга, дүнүйөгө тойгондон кийин көч аралап сулуу кыздарды, келиндерди олжолоп мал бөктөргөндөй эле жулуп кетишкен. Аман калгандардын калганы Музарттан кырылган. “Эл кара талашып, алактап кетип баратып, бир кезде Музарттын күркүрөгөн, тайгак суусуна көч-мөчү менен, бешиктүү катын бешиги менен камалыша чуркурап барып, чогуу бойдон бир күрүлдөп кирди дейсин, эми мындагы кыргынды сураба! Чуркураган сансыз үндөр адамдыкы экенин, айбандыкы экенин айрып болбойт. Бир жерде жүктүү мал агып бараткан, бир жерде өлүп, суунун четине тырайып чыгып калган, бир жерде көбүккө бөлөнүп сууга кетип бараткан

баласына чыркырап түшө калып жаткан, бир жерде селейген өлүгүнүн жанында боздоп турган... Эми кайсы бирин айталы. Кимди ким билген заман. Өмүрдө түгөткүс бир жомок болуп жатты..." [3;75].

Жазуучунун "Узак жол" романы кыргыз элинин улуу Үркүн көтөрүлүшүнө чейинки социалдык-психологиялык абалы, Кытай чек арасына чейинки жолдогу кыргын, чек арадагы эки жактан атууга туш болгон трагедия, Музарттагы кырылуу, анан кийин акыры аман калгандардын Үрүмчү, Күчөр, Чолок-Терек, Кулжа, Текеске чейин тентип барышканын баяндайт. Эл чоочун бөтөн жерде келте оорусунан жана ачкачылыктан жана да кырылышкан. Айлалары кеткендер балдары аман калсын деп бир табак данга балдарын, бир уйга кыздарын сатат. Кайырчылык менен кытай элин кыдырып, чын тозок жашоону баштан кечиришет. Ушундай тозоктуу күндөрдө Мукай чоң 14 бүлөлүү үй-бүлөсү менен Кытай жерине жетет. Бирок алар эл сыяктуу башынан нелерди кечирбейт. Быкылдаган сансыз көчтөн, өрүш толгон малдан айрылып, өлбөй аман калган кайран кыргыз кызайлардын айлына ар кимиси ар жерге тентип кетет. Эми алардын бар айлалары-ачкачылыктан аман калуу. Эптеп өлбөстүктүн аракетин жасоо. Мукай өңдөнгөн кыргыздардын канчасы Кытай жеринде курман болуп, сөөктөрү ит кушка жем болду. Кызай элинин малын багып, малайлык кылып өлбөстүк үчүн күрөштү. 1916-жылдагы элдин турмушунда болгон улуу трагедиялык чындык сүрөткер Элебаевдин чыгармасында чебер көрсөтүлдү. Бүгүнкү күндө иликтөөлөрдүн негизинде ошол жылдары көтөрүлүш убагында эки жүз миңден ашуун кыргыз кыргынга учураган.

Бүгүнкү күндө мамлекеттик деңгээлде Үркүн иши иликтенип, сөөгү көмүлбөй калган адамдардын сөөктөрү жерлерге берилип жашырылып жатат. Чындыгын айтканда, Үркүн күндөрүнүн трагедиялуулугун билгиси келген адам жазуучу Элебаевдин "Узак жол" романын окуса эле бул тарыхта кара тамга менен жазылган күндөр тууралуу кенен маалымат алат. Мекенин таштап, акыйкат издеп, Кытайга качкан кыргыздардын жолдогу падыша замбирегинен жана кытай-калмактардын огуна аман калганы ачарчылыктан өлөт, ал эми келте оорусун жеңгендер бөтөн элге малай болуп өмүрдө болумсуз турмуш өткөрүшкөн. Мындай турмуштук фактылар ошол Кытайга чейин аман жеткен Мукайдын он төрт бүлөлүү журтуна бири-экиси гана калганы менен билинип турат. "Коркунучтуу түш көрүп жаткандай кара түндө отуруп, мен бир кезде терең ойго кеттим. "Ие, ал күндөр алыс калды. Бир заманда алты канат үйдү каптаган 14 бүлө бар элек. Алар бу күндө кайда? Арып, азып кырыла турган болгондо жан айласы үчүн жалгыз уйга сатылып, Кулжада бир кызайдын колунда Чүкөй эжем калды. Алда кайда бир дунгандын жеринде томпоюп Бекдайырдын жалгыз молосу калды. Элебес, Бейшемби, Токмолдо, Бурмакелер өлдү. Алардан калгандан кийин, жалгыз баласын колтуктап алып, төркүнүн издеп Жанымжан кетти. Кайда кеткени дайынсыз болуп Бечел жоголду. Ырайымсыз бирөөнүн колунда туткун болуп, тирүүлөй көзүн жалдыратып Эшпай, Ашымкан калды. Мына, ошончо каптаган бүлөдөн өлгөнү өлүп, тирүүсү тирүүлөй калып отуруп, бүгүн шодоюп Беккул экөөбүз гана кайтып барабыз" [3; 149]. Бул - Мукайдын үй-бүлөөсүндөгү гана жоготуу. Ал эми ошончо жер жайнап адеп кумурскадай жер бетин каптап барган кыргыз элинин канчасы бейажалга туш болду. Канчалаган кыздар Мукайдын эжесиндей болуп кызай, калмакта калды. Канчасынын сөөгү ар кайсы талааларда карга-кузгунга жем болду. Дагы канчалаган жаш өспүрүмдөр кулчулукка берилди. Элебаев бир жалгыз

башында эмне болгонун баяндап жатып эле бүтүндөй кыргыз элинин Үркүн убагындагы жашоо тарыхын көрсөткөн.

Үркүндүн кесепетинен өз жеринде калган эл да жыргап кеткен эмес. Ачарчылык, оору кара тумоодой эле каптаган. Кайра кыргыз жерин эңсеп аман кайткандардын жашоосу оңолгуча бир топ убакыт болгон. Бирок чыгармада Мукай иниси Беккул экөө бай көпөстүн 300 коюн жылаңайлак, бар болгон тамагы-бир табак буудай менен айдашып, көлгө бир жумада кайтып келген. Бала болсо да эли, жерине жетүү үчүн кайдагы бир эле бир көргөн бай көпөстү эш тутуп, ачка, жылаңач экенине карабай элим, жерим деген көк беттик сезим менен бүт кыйынчылыкка туруштук берип, жокко, суука чыдап кайткан.

Роман - кыргыз элинин козголоң башталган узак жолундагы трагедияны, адамдык нарк-насилди, өлбөстүк үчүн күрөшкөн улуу жашоону чагылдырган улуу чыгарма. Бекеринен окумуштуу-сынчы С.Байгазиев: “Узак жол” - кыргыз адабиятынын мактангычы, улуттук прозанын уюган алтыны. Көркөм келбети, эстетикалык жасалгасы, боекторунун, образдык “оюу-чийүүлөрдүн” кооздугу жагынан 30-жылдарды мындай кой, азыркы күндүн адабиятынан да “Узак жолго” тең келе турган чыгармалар чанда”, - деп белгилөө менен эле “Бу жарыкчылыкта кыргыз эли жашап турганда 1916-жылдагы кандуу трагедия эч качан унутулбас. Ал эми улуттун башына түшкөн бул кандуу ааламат менен байланышкан “Узак жол” да эч убакта маанисин жоготмок эмес. 1916-жыл менен байланыштуу болгону менен гана эмес, ошол каргашалуу тарыхты көркөм өнөрдүн тили менен көркүнө чыгара сүйлөп тургандыгы үчүн” деп чыгармага карата олуттуу пикирин айткан. Чындыгында, “Узак жол” 1916-жылдагы кандуу көтөрүлүштү эле сүрөттөгөнү менен классикалык чыгармага айланган жок. Романдын жазылыш стили, көркөмдүк баалуулугу башка маселе. Кеп жазуучунун чыгарманы чебер сүрөттөп, бүгүнкү күнгө чейин актуалдуулугун жана көркөмдүүлүгүн жоготпой келе жаткандыгында. Ошентсе да өкүнүчтүүсү “Узак жол” акыркы жолу басмадан 1971-жылы чыккан. Бүгүнкү күндө китепканалардан барактары айрылган бирин-экин гана калган китептер табылбаса, ал да жок. Жок дегенде быйыл 2016-жылы мамлекетибизде “Тарых жана маданият жылы” аталып белгиленип жатканда “Үркүндүн” жүз жылдыгына карата М.Элебаевдин “Узак жолун” жарыкка чыгарып койсо, жалпы эле кыргыз окурмандары үчүн эң сонун иш болот эле. Китеп чыгаруу жагынан түрк элине ыраазычылык билдирип коюшубуз керек. Анткени М.Элебаевдин “Узак жолун” түрк тилинде китеп кылып басмадан чыгарышты. Ошентсе да илгери үмүт менен кыргыз басмасынан да кайрадан жарыкка чыгып калаар деген үмүтүбүздү үзбөй, келечек муун кыргыз элинин тарыхындагы кандуу трагедияны билип, эркиндик жана Мекен жөнүндөгү патриоттук сезимин ойготуу үчүн сөзсүз жарыкка чыгат деген жакшы ойдон алыс болбойлу.

Адабияттар:

1. Байгазиев С. Жазуучунун чыгармачылык индивидуалдуулугун мектепте үйрөнүү. Мукай жана Жусуп. - Бишкек, 1993.
2. Осмонов О.Ж., Асанканов А.К. Кыргызстан тарыхы. - Бишкек, 2003.
3. Элебаев М. Узак жол. - Фрунзе, 1971.